National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2016; 1(7): 78-79
© 2016 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Prof. Pralhad R Joshi
Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

Correspondence:
Prof. Pralhad R Joshi
Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

भारते अध्यापकशिक्षायामनुसन्धानस्य प्रवाहः, परिमाणं च

Prof. Pralhad R Joshi

Abstract (सारांशः)

अस्मिन् लेखे भारते अध्यापकशिक्षायामनुसन्धानस्य विकासक्रमः, तस्य प्रमुखक्षेत्राणि, प्रचलितप्रविधयः, छात्रशिक्षणस्य (Student Teaching) परिवर्तितसंकल्पना, मूल्याङ्कनव्यवस्था, नवाचाराः, वर्तमानसमस्याः च सम्यग् विश्लेषिताः। अध्यापकशिक्षाक्षेत्रे कक्ष्याबाह्यशोधानां प्राबल्यम्, कक्ष्यागतव्यवहारस्य सीमितमध्ययनम्, शाब्दिकाशाब्दिकव्यवहारयोः असंतुलितविवेचनम्, पाठ्यवस्तु-परिस्थितिविषये न्यूनशोधः इत्यादयः प्रमुखविषयाः अत्र चर्चिताः। अन्तःक्रिया-विश्लेषणप्रविधेः, सूक्ष्मशिक्षणस्य, पृष्ठपोषणप्रणाल्याः, अभिक्रमिताधिगमस्य च प्रयोगाः अध्यापकशिक्षायाः गुणवत्तावृद्धौ केन प्रकारेण साहाय्यं कुर्वन्ति इति निरूपितम्। एषः लेखः अध्यापकशिक्षां केवलं प्रशिक्षणप्रक्रियारूपेण न पश्यति, अपि तु अनुसन्धानाधारितसततविकासप्रक्रियारूपेण स्थापयति।

Introduction (प्रस्तावना)

अध्यापकः शिक्षाव्यवस्थायाः केन्द्रबिन्दुः अस्ति। यदि अध्यापकः सम्यक् प्रशिक्षितः, अनुसन्धानदृष्ट्या सज्जः, कक्ष्यागतव्यवहारविश्लेषणे कुशलः च भवति, तर्हि शिक्षणप्रक्रिया प्रभावोत्पादका भवति। किन्तु दीर्घकालपर्यन्तं अध्यापकशिक्षाक्षेत्रे यत् अनुसन्धानं कृतम्, तस्य बहुलांशः कक्ष्यायाः बहिरेव सम्पन्नः। फलतः अध्यापकस्य वास्तविकव्यवहारः, छात्रानां सामाजिकभावात्मकप्रतिक्रिया, पाठ्यवस्तु-प्रस्तुतीकरणस्य प्रभावः इत्यादयः विषयाः सम्यक् न अवगमिताः। आधुनिकशिक्षाविज्ञानस्य विकासेन अध्यापकशिक्षा अनुसन्धानाधारितदिशं प्रति अग्रसरिता। कक्ष्यान्तःक्रियायाः विश्लेषणम्, शाब्दिक-अशाब्दिकव्यवहारस्य मापनम्, छात्रशिक्षणस्य संरचनात्मकपरिवर्तनम्, मूल्याङ्कनप्रणाल्याः वैज्ञानिकता च प्रमुखविषयत्वेन उद्भूताः। अस्मिन् लेखे अध्यापकशिक्षायामनुसन्धानस्य विविधपक्षाः निरूप्यन्ते।

अध्यापकशिक्षायामनुसन्धानस्य स्वरूपम्

अध्यापकशिक्षायामनुसन्धानं प्रायः त्रिषु अवस्थासु विभज्यते—पूर्वशिक्षणम्, अन्तःक्रिया, अन्तिमशिक्षणम्। बहुषु शोधाध्ययनेषु अन्तः क्रियायाः विश्लेषणम् अधिकं कृतम्, परं पूर्वशिक्षणा-वस्थायाः—यथा आत्मविश्वासः, तार्किकक्षमता, शिक्षणपूर्वाभिवृत्तिः—विषये न्यूनं कार्यं दृश्यते। फ्लाण्डर, ऐमीडोन, हफ, ओवर, स्मिथ, रिनौल्ड इत्यादयः विद्वांसः कक्ष्यागतशाब्दिकव्यवहारस्य सहसम्बन्धान् अधिगतवन्तः। निष्कर्षतः ज्ञातं यत् अप्रत्यक्षव्यवहारः छात्रसहभागितां वर्धयति, मुक्तवातावरणं जनयति, अधिगमं च प्रोत्साहयति। परं अशाब्दिकव्यवहारस्य अध्ययनं न्यूनं जातम्, यद्यपि सः भावात्मकविकासे महत्त्वपूर्णः। भारते व्यक्तिगतचरविषये—बुद्धिस्तरः, सर्जनात्मकता, नैतिकस्तरः—अधिकं संशोधनं जातम्; पाठ्यवस्तुचर, कक्ष्यापरिस्थिति, संगठनात्मकवातावरणम् इत्यादिषु तुलनात्मकं न्यूनम्।

छात्रशिक्षणस्य (Student Teaching) विकासः

छात्रशिक्षणं अध्यापकशिक्षायाः केन्द्रीयाङ्गम् अस्ति। परम्परया तत् औपचारिकक्रियारूपेण स्वीक्रियते स्म, किन्तु अनुसन्धानानां प्रभावेन तस्य नवीनः संप्रत्ययः विकसितः। छात्रशिक्षणं केवलं पाठप्रदर्शनम् न, अपि तु—पाठयोजनानिर्माणम्, कक्ष्याव्यवस्थापनम्, सहायकसामग्रीप्रयोगः, मूल्याङ्कनम्, आत्म-विश्लेषणम्, पृष्ठपोषणग्रहणम्—इत्यादीनां समन्वितप्रक्रिया। राष्ट्रिय-शिक्षानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, क्षेत्रीयशिक्षासंस्थाः, विश्वविद्यालय-शिक्षाविभागाः च छात्रशिक्षणस्य नवमॉडेल् विकसितवन्तः। त्रिस्तरीयसंरचना—(१) सन्नाहः, (२) वास्तविकशिक्षणम्, (३) अनुवर्तनक्रिया—अत्यन्तं उपयुक्ता सिद्धा।

सूक्ष्मशिक्षणं पृष्ठपोषणप्रविधिश्च

सूक्ष्मशिक्षणप्रयोगाः १९७० दशकादारभ्य व्यापकतया प्रवर्तिताः। अल्पकालिकपाठे विशिष्टकौशलाभ्यासः, तदनन्तरं पृष्ठपोषणम्, पुनःप्रयोगः—एषा प्रक्रिया शिक्षणकौशलविकासे अत्यन्तं प्रभावशालिनी दृष्टा। CASE (Baroda) द्वारा निर्मितमापनयन्त्राणि, शिक्षणाभिवृत्तिमापनम्, कौशलमापनम् इत्यादीनि उपकरणानि विकसितानि। अन्तःक्रियाविश्लेषणप्रविधिः पृष्ठपोषणरूपेण उपयुज्यमाना छात्राध्यापकानां कक्ष्यागतसंवेदनशीलतां वर्धयति। प्रशिक्षितसमूहाः अप्रत्यक्षव्यवहारस्य अधिकप्रयोगं कुर्वन्ति, छात्राणां प्रश्नोत्तरसंवादः वर्धते।

मूल्याङ्कनव्यवस्थायाः विकासः

दवे, श्रीवास्तव, रस्तोगी, दामोदर इत्यादीनां अध्ययनैः छात्रशिक्षणमूल्याङ्कने वैज्ञानिकमानदण्डनिर्माणस्य आवश्यकता प्रतिपादिता। चरणबद्धमूल्याङ्कनम्, वस्तुनिष्ठमापनम्, आन्तरिक-बाह्यमूल्याङ्कनसमन्वयः, छात्रस्वमूल्याङ्कनम् इत्यादयः उपायाः प्रस्ताविताः। राष्ट्रियाध्यापकशिक्षापरिषद् (NCTE) द्वारा नवीन-पाठ्यक्रमनिर्माणेन मूल्याङ्कनप्रक्रियायां वस्तुनिष्ठपरीक्षायाः, कौशलमापनस्य, सतत्-आकलनस्य च प्राधान्यं प्रदत्तम्।

प्रमुखसमस्याः अनुसन्धानस्य च भविष्यदिशा

यद्यपि बहूनि शोधकार्याणि सम्पन्नानि, तथापि कतिपयाः रिक्तताः अवशिष्टाः। पूर्वप्राथमिकप्राथमिकस्तरे न्यूनशोधः; आत्मविश्वास-तार्किकक्षमता-विकासविषये अल्पाध्ययनम्; अशाब्दिकव्यवहारस्य सीमितविश्लेषणम्; पाठ्यवस्तुविश्लेषणप्रणाल्याः न्यूनविकासःइत्यादयः समस्याः। भविष्ये भारतीयपरिप्रेक्ष्ये अध्यापकशिक्षामॉडेल्-निर्माणम्, सर्जनात्मकशिक्षणप्रविधीनां तुलनात्मकमध्ययनम्, संगठनात्मक-वातावरणस्य प्रभावः, डिजिटलशिक्षणप्रसङ्गे व्यवहारपरिवर्तनम् इत्यादयः विषयाः अनुसन्धानाय अपेक्षिताः।

Conclusion (उपसंहारः)

अध्यापकशिक्षायामनुसन्धानं भारतीयशिक्षाविकासस्य मूलाधार-रूपेण स्थितम्। कक्ष्यागतव्यवहारविश्लेषणम्, सूक्ष्मशिक्षणप्रयोगाः, पृष्ठपोषणप्रणाल्याः, वैज्ञानिकमूल्याङ्कनव्यवस्था च अध्यापकशिक्षां अधिकप्रभावोत्पादकां कृतवन्ति। तथापि अनुसन्धानस्य सन्तुलनं, विशेषतःपाठ्यवस्तु – अशाब्दिकव्यवहार - प्राथमिकस्तरविषये, आवश्यकम्। अध्यापकशिक्षा यदा अनुसन्धानाधारितसततप्रक्रिया भवति, तदा सा राष्ट्रनिर्माणे वास्तविकयोगदानं दातुं शक्नोति। अतः समन्वितं, सन्दर्भानुकूलं, वैज्ञानिकं च अनुसन्धानम् एव भविष्यस्य मार्गदर्शकः भविष्यति।

References

1. National Council for Teacher Education (NCTE). Curriculum Framework for Teacher Education. New Delhi: NCTE, 1998.
2. NCERT. Micro-Teaching: A Training Technique. New Delhi: National Council of Educational Research and Training, 1976.
3. पाण्डेय, रामशकल. अध्यापक शिक्षा. आगरा: विनोद पुस्तक मन्दिर, 2012.
4. शर्मा, ए. पी. शिक्षा मनोविज्ञान एवं अध्यापन. मेरठ: विनोद पुस्तक मन्दिर, 1975.
5. श्रीवास्तव, ए. के. शिक्षण अभ्यास का मूल्यांकन. वाराणसी: भारती भवन, 1970.
6. दवे, आर. एच. अध्यापक प्रशिक्षण की समस्याएँ और समाधान. नई दिल्ली: राष्ट्रीय प्रकाशन, 1967.
7. महरोत्रा, पी. एल. शिक्षण प्रविधि और अध्यापक शिक्षा. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन, 1974.